

ROMSICS IGNÁC

KOSÁRY DOMOKOS (1913–2007)

■ Nem készült történésznek. Az átlagon felüli intelligenciával rendelkező fiatalokhoz hasonlóan sok minden érdekelte, és több területen tehetségesnek mutatkozott. A budapesti Pázmány Egyetem Trefort utcai gyakorló gimnáziumának, az ún. Mintának a növendékeként fizikai kísérleteket végzett, és különböző mechanikai szerkezeteket konstruált. Ezek egyikét ma is őrzi a gimnázium szertára. Nagyon jól rajzolt és festett, rajztanára próbálta is a képzőművészetek felé terelni. Zongorázott, hegedült és falta a könyveket. Az utóbbi nem is csoda, hiszen apja tanár, anyja pedig a Horthy-korszak neves ifjúsági regényírója, Kosáryné Réz Lola volt.

Végül a tanár szakot választotta, és 1931-ben a pesti bölcsészkar történelem–latin szakára iratkozott be. Ezzel egy időben felvételt nyert az 1895-ben alapított neves tanárképző intézménybe, az Eötvös Collegiumba, amely a párizsi *École Normale Supérieure* mintájára külön szakképzésben részesítette a bennlakó diákokat. A latin, a klasszikus görög és a német után, melyek alapjait már a gimnáziumban elsajátította, itt tanult meg franciául, és itt ívódott zsigereibe az a szellem, amelynek legfőbb jellemzői a tudás és a teljesítmény becsülete s „az emberben élő legmélyebb pokol: a butaság gyűlölete” (Sőtér István) volt. Politikai téren pedig a felvilágosodás racionális eszmeiségének és az erre épülő nyugat-európai demokráciák ethoszának a tisztelete.

„A kutatót felelőssége és szakmai tisztessége nemcsak arra kötelezi, hogy bonyolult igazságokat elfogadjon, hanem arra is, hogy kritikai vizsgálat és viszonyítás nélkül, pusztán tekintélyi alapon ne fogadjon el »igazságokat.«”

A történetírás módszertanát, a források megszólaltatásának, szelekciójának és a múlt mozaikdarabjai egységes épületté formálásának tudományát az egyetem kiválóan felkészült professzoraitól, Domanovszky Sándortól, Hajnal Istvántól, Mályusz Elemértől és mindenekelőtt a haláláig mesterének tekintett Szekfű Gyulától sajátította el. Első írásában, amely 1934-ben jelent meg németül, a 19. századi nemzeti liberális és pozitivisták történetírói hagyományt egyaránt meghaladottként mutatta be, s egy olyan új, objektívebb és ennyiben tudományosabbnak tételezett történetírást jelölt meg követendő ideálként, amely az egyes korszakok „szellemi életének” vizsgálatát tekintette alapvetőnek. Vagyis a német gyökerű és a magyar tudományosságban ekkortájt domináns szellemtörténetet. Szekfű Gyula és Hóman Bálint mellett mintaadó példaként két német szerzőre hivatkozott: Leopold von Rankéra, a historizmus atyjára és Karl Lamprechtre, aki elsőként értelmezte a történelem nagy korszakait szociálpszichológiai aspektusból.¹ A szellemtörténeti megközelítés mellett vonzónak találta Szekfű történetírói teljesítményét azért is, mert egész addigi pályáján határozottan fellépett a romantikus és önáltató nemzeti mítoszok terjesztőivel szemben. A történész feladata és felelőssége – írta 60 éves mesterének életművét méltatva 1943-ban – annak elősegítése, hogy a nemzeti múltat a nemzet tagjai „olyannak lássák, amilyen az a történetíró kritikai módszere és legjobb lelkiismerete szerint valóban volt”, még ha tudjuk és el is ismerjük, hogy „a múlt ismerete, mint minden más ismeret, folyton alakuló valami”. *A száműzött Rákóczi* (1913), amelynek pártosztól mentes realista attitűdjéért a háború előtt Szekfűt sokan nemzetgyalázással vádolták, Kosáry ugyanebben az írásában „legszebb történeti monográfiánk egyikeként” méltatta. Imponált Kosárynak az is, hogy a közhiedelemmel ellentétben mestere egyáltalán nem lecsupaszított politikátörténetet adott elő, inkább tág értelemben felfogott, a mindenkori társadalmi valóságba ágyazott eszme- vagy gondolkodástörténetet.²

A négy egyetemi év alatt Kosáry Domokos minden kollokviumát jeles eredménnyel abszolválta, miként alapvizsgáit is a második év végén. Emellett több tanártól kapott dicséretet. A legtöbbet Szekfű Gyulától, akivel az évek folyamán meghitt viszonyba került, de másoktól, például a mindenki szerint „irgalmatlanul szigorú” Mályusz Elemértől is. Latinból és franciából ugyancsak a legjobbak közé tartozott. Kollégiumi latintanára, Moravcsik Gyula sajnálkozva vette tudomásul, hogy tanítványa nem nyelvésznek készül, hanem „inkább történeti irányban” dolgozik. Dacára ennek többször terjesztette fel kollégiumi dicséretre, és még 1934-es értékelésében is azt írta róla, hogy „latin nyelvi tudás és készség tekintetében szinte összes társait túlszárnyalta”. Pedig a francia mellett ekkor már angolul is tanult.³ „A munka a fontos” – jegyezte Kosáry naplójába még gólyaként, és ezt Leopold von Rankéhoz hasonlóan („*Labor ipse voluptas*”) egész életében így gondolta.

Tanítási gyakorlatait 1935 végén teljesítette régi alma materében. Szakvezetői egykori tanárai, Sipőcz Pál és Dékány István voltak. Mindketten elragadtatottan nyilatkoztak róla. „Szép készültségű, tanító vénával megáldott, tehetséges fiatalember. Modora megnyerő, közvetlen nyíltszívű, vidám” – írta róla valamikori osztályfőnöke és latintanára. Történelemtanára, Dékány István – egyébként egyetemi magántanár és az MTA tagja – pedig így jellemezte: „Kiváló képességű, rendkívül energikus, szinte apostoli lelkű, vérbeli tanár. Magas etikai egyéniség. Évtizedekere visszamenőleg hasonló értékes

tanárt itt nem talált.”⁴ A tanítási gyakorlatot 1936 áprilisában követte az államvizsga, ezt pedig ugyanezen év júniusában doktori disszertációjának megvédése. Témája, melyet Szekfű Gyulától kapott, az addig lényegében árulónak tartott Görgey Arthur 1848–49-es tevékenysége s különösen annak megítélése volt Világostól az I. világháborúig. Munkáját, amely mind terjedelmével mind fajsúlyos mondanivalójával messze felülmúlta az akkor szokásos doktori disszertációkat, két bírálója, Szekfű Gyula és Mályusz Elemér egyaránt kiválóra értékelte. Elsőrendűen sikerültek szóbeli vizsgái is. Mindezek alapján 1936. június 20-án Kosáry Domokos történelem–latin szakos tanárt summa cum laude minősítéssel a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora bölcsészdoktorrá nyilvánította. Disszertációjával, amely 1936 nyarán már meg is jelent, Kosáry érdemben hozzájárult ahhoz, hogy az árulás vádja végre elhalványuljon, és az 1930-as évek második felére Görgey Hunyadi János és Zrínyi Miklós mellé, a nagy magyar katonák sorába kerüljön.⁵

Kosáry kiemelkedő intellektuális képességeivel minden tanára, beleértve az Eötvös Collegium kurátorát, Teleki Pált is, tisztában volt. Ezzel magyarázható, hogy a szokásoktól eltérően nem egy, hanem gyors egymásutánban két állami ösztöndíjat is megítéltek számára. Így 1936–37-ben egy tanévet Párizsban, majd 1938–39-ben közel másfél évet Londonban tölthetett. Mindkét útja döntő befolyással volt történetírói habitusának alakulására. A Sorbonne professzorai közül maradandó hatást gyakorolt rá Marc Bloch, az *Annales* alapító szerkesztője és Charles Seignobos, az akkor használatos történelem módszertanok egyikének szerzője. Őket, valamint társaikat hallgatva és olvasva ébredt rá a társadalomtörténet és az összehasonlítás, a komparatiztika fontosságára, ami kiválóan alkalmas volt a különböző nemzeti történetírások romantikus toposzainak a hiteltelenítésére, és jól megfeleltethető volt annak a deheroizáló attitűdnek, amely Szekfű Gyula nyomán őt is jellemezte. Érdeklődése a személyiség történelemben betöltött szerepe iránt az új tematikák, szempontok és módszerek megismerése ellenére élete végéig megmaradt. Londonban többek között a „szlávbarát” Robert Seton-Watson diplomácia-történeti szemináriumaira járt, akivel többször vitába is keveredett. Oxfordban az inkább „magyarbarát” Carlile A. Macartney tette rá a legnagyobb benyomást, aki nemcsak tanított, hanem politikai elemzőként a *Foreign Office* kutató stábjának is dolgozott. Természetesen mindkét város nagy könyvtáraiban és levéltáraiban is többször megfordult, s igen jelentős cédu-laanyagot halmozott fel a Monarchia és azon belül a 19. századi magyar törekvések brit és francia megítéléséről. Ezek felhasználásával a következő években több kisebb tanulmányt, sok év múlva, amikor munkakörülményei ezt lehetővé tették, pedig könyveket is írt.

A párizsi és a londoni út között két fontos esemény történt életében. 1937 szeptemberében kinevezték az Eötvös Collegium tanárává, december 16-án pedig oltár elé vezette Huszti Klárát, a neves klasszika-filológus és kultúrpolitikai potentát, Huszti József leányát. Szekfű, Domanovszky és Teleki mellett ezzel egy negyedik fontos patrónusra is szert tett. Domanovszky felkérésére 1938 nyarán részt vett a történészek világszövetségének zürichi kongresszusán, ahol előadást is tartott a Monarchián belüli 1848-as forradalmi mozgalmakról. A főleg egykori professzoraiból összetevődő 25 tagú magyar delegáció legfiatalabb, ám nyelviileg egyik legfelkészültebb tagja volt. Ezt többek között a Nicolae Iorga vezette román delegáció tagjaival franciául folytatott heves vitájával is igazolta.⁶

1939 szeptemberétől hosszú távú és kényelmes – heti nyolc órát kellett tartania – tanárkodásra készült az Eötvös Collegiumban. Egy amerikai magyar egyesület felkérésére és Szeffő biztatására emellett elkezdett fogalmazni egy országtörténetet. A sors azonban, akit ezúttal Teleki Pálnak hívtak, közbeszólt. A kormányfő szükségesnek tartotta, hogy a *State Department* illetékeseivel és az amerikai magyarokkal informális úton is tudassa: „amíg én élek, addig Magyarország nem keveredik be a háborúba, mert ez tragikus dolog. Ezt a németek biztosan elvesztik, és akkor jön a muszka.” A feladatra Kosáryt és kedves tanársegédjét, Kovács Pétert szemelte ki, akik kalandos utazás után 1940. március 4-én érkeztek meg New Yorkba.⁷

A New Yorkban töltött fél év alatt Kosáry befejezte országtörténetét, amely 1940 augusztusában már a könyvesboltokba is került. A közel ötszáz oldalas *A History of Hungary*, amely 1943-ban magyarul, majd 1944-ben spanyolul és svédül is megjelent, a magyarok etnogenezisével kezdődött, és Teleki Pál 1939–41-es miniszterelnökségével zárult. Számos részmunka mellett elsősorban Hóman és Szeffő terjedelmes *Magyar Történetének* 1928 és 1933 között megjelent kötetekre támaszkodott, melyet az irodalmi ajánlásban „a legmagasabb követelménynek is megfelelő modern szintézisnek” nevezett. Mestereihez hasonlóan a honfoglalókat ő is az ugarság és a bolgár–törökök keveredéséből létrejött népcsoportnak tartotta, s nagy elismeréssel írt Szent Istvánról és Szent Lászlóról, Károly Róbertről és Nagy Lajosról, Mátyás királyról és Bethlen Gáborról, s a török utáni újjáépítést hathatósan előmozdító Mária Teréziáról. A reformkorral foglalkozó fejezet középpontjában Széchenyi és Kossuth személye és politikája állt. Mindkettőjükéről nagy elismeréssel írt; Széchenyiről mint a polgári átalakulás programadójáról, Kossuthról mint a liberális doktrína népszerűsítőjéről. A köztük lévő ellentét lényegét abban jelölte meg, hogy míg Széchenyi nem akarta az Ausztria és Magyarország közötti viszony problémáját kiélezni, mert látta, hogy ez a két ország közötti „alkotmányos, sőt katonai küzdelemhez vezethet, melyben Magyarország lesz az esélytelenebb”, addig Kossuth „levonta a liberális eszmék logikus következményeit és politikájának legfőbb céljává az ország politikai szabadságát tette meg”. 1848–49 egyik főszereplője ugyancsak Kossuth, a „nemzeti védelem megtettesítője”, a másik pedig Görgey, „a szabadságharc kiemelkedő katonai géniusza” volt. A köztük lévő ellentétet tényszerűen és távolságtartóan, az igazságosztó szerepét tudatosan kerülve ismertette. A viszály lényegét abban látta, hogy Kossuth politikus – „jogász és államférfi” – volt, Görgey pedig katona, hadvezér. Ebből következett, hogy Kossuth még akkor is harcolni akart, amikor ennek már semmi értelme sem lett volna, míg Görgey belátta a fegyverletétel elkerülhetetlenségét, amellyel sok ezer honvéd életét mentette meg.

A Világos utáni időszakot tárgyalva kimerítően s nagyon egyetértően írt a dunai konföderáció 1861–62-es programjáról, amelyben lehetőséget látott a térség nemzetiségi ellentéteinek meghaladására. A nemzetiségi kérdés a dualizmus korával foglalkozó két fejezetnek is központi témája volt. Az I. világháború alatti és utáni külföldi vádakról kimutatta azok túlzó jellegét. Ugyanakkor nem tagadta, hogy – Deák és Eötvös útmutatásától eltávolodva – a 19. század utolsó harmadától jelen volt, sőt erősödött az asszimilációs szándék. A korszak egyéb problémái közül kettőt exponált: a nagybirtokrendszer fennmaradását és a zsidóság felemás integrációját.

A Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlását alapvetően a nemzetközi élet eseményeivel, a nagyhatalmak stratégiai céljaival és az utódállamok vezető politikusaiknak propagandatevékenységével magyarázta. A határok védelmének elmulasztásért éles kritikával illette Károlyit és környezetét, miközben belpolitikai reformterveiről, mindenekelőtt a földreformról és a választójog szót sem ejtett. Egyoldalú képet festett a Tanácsköztársaságról is, amelyet „egy kicsiny, de jól organizált csoport terrorjával” azonosított. A forradalmakkal foglalkozó fejezete végén esett szó a fehér terrorról, amelynek méreteit és jelentőségét kisebbiteni, Horthy felelősségét pedig tagadni igyekezett.⁸ Nemzetközi ismertségét Kosáry ezzel a szintézisével alapozta meg.

Hazaérkezése után új kihívással szembesült. Hóman Bálint felajánlotta számára az újonnan létrehozott Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettesi posztját. Anélkül, hogy az Eötvös Collegium szaktanári állását feladta volna, Kosáry elfogadta az egyéniségének teljes mértékben megfelelő irányító és szervező szerepet. 1941 végétől a 28 éves Kosáry tehát tanított, kutatott és a középkorral foglalkozó igazgató, Deér József mellett (és gyakran helyett) szervezte, irányította az intézeti munkát. Eredményei közül kiemelkedett a *Revue d'histoire comparée* névre keresztelt francia nyelvű évnegyedes periodika megindítása 1943-ban, amelyet régi kollégiumi szobatársának, Benda Kálmánnak a közreműködésével szerkesztett. Ebben Kosáry is több írását közzétette. Az 1943-as évfolyamban jelentette meg például Kossuth 1851-es kútahtyái alkotmánytervét, nyilvánvalóan a háború utáni rendezésre gondolva. Az 1944-es évfolyamban pedig az európai hatalmi egyensúly (*balance of power*) több évszázados eszméjével foglalkozott, ugyancsak az aktuálpolitikai összefüggésekre kihegyezve. Mindkét írása kapcsolódott a Kállay-kormány békeelőkészítő tevékenységéhez, amelyet a Külügyminisztérium részéről Szegedy-Maszák Aladár és Kertész István koordináltak. Történetírás és politika illetően összefonódása Kosáryt egyáltalán nem zavarta, inkább stimulálta. Tetszett neki, hogy a történelemből leszűrhető tanúságokat a politika alakítói elé tárhatja.

Miközben tanított és szervezett, Kosáry egyéni kutatásait sem adta fel. Az 1940-es évek elejétől egy háromkötetesre tervezett, „szigorúan tudományos igényű” Kossuth-életrajz írásához fogott. Kiadójával, a Magyar Szemle Társasággal egyetértésben azt tervezte, hogy Kossuth halálának 50. évfordulójára, az 1944-es könyvnapra hozzák ki az első kötetet. 1943 szilveszterére Kosáry el is készült a kézirattal, s 1944 elején a nyomdai munkálatok is megindultak. Az ország német megszállása és az ezt követő hatalomváltás miatt a „kiszedett könyv” megjelenését azonban elhalasztották.

Ügyvezető igazgatósága, a *Revue* és a hozzá kapcsolódó magyar és francia nyelvű könyvsorozatok kiadása, új kutatásokon alapuló szaktanulmányai és nem utolsósorban szakmán túli társadalmi és politikai kapcsolatai Kosáryt messze nemzedéktársai fölé emelték. Sokan a magyar történetírás jövőbeli meghatározó személyiségét, az új Domanovszkyt és Szekfűt, sőt a kultúr- és tudománypolitikus Telekit és Hómant látták benne. Bár 1944–45-ben Magyarországról nem az angolszász, hanem a szovjet csapatok úzték ki a németeket, egy-két évig, az ún. koalíciós időszakban erre mutatkozott is esély.

Az 1945 és 1949 közötti közel fél évtized Kosáry Domokos pályájának első csúcspontja. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 augusztusában kine-

vezte a Történettudományi Intézet igazgatójává, amely a következő néhány évben változó összetételben 20-25 fővel működött. Ő és munkatársai készítettek el a demokratikus szellemű új történelemtankönyveket, melyek első köteteit már 1945 őszen kézbe vehették a diákok. Sikerült biztosítani a *Revue* megjelenését és könyvsorozataik folytatását is. Továbbra is részt vettek a békekonferenciára készülő magyar delegáció munícióval való ellátásában.

Az intézeti munka irányítása mellett változatlan óraszámban tanított az Eötvös Collegiumban, sőt a moszkvai követnek állt Szekfű Gyula helyett az egyetemen is. A 19. századi magyar történelemmel foglalkozó előadásaira 90-100, szemináriumaira 20-22 fő járt, köztük Hanák Péter, Katus László, Litván György, Niederhauser Emil, Spira György, Szabad György és Vörös Károly. Az először nem s később sem könnyen igazolt Domanovszky helyett 1946 februárjában megválasztották a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnökévé. A rádióban egymást érték ismeretterjesztő jellegű előadásai a magyar és a világtörténelem különböző kérdéseiről. Többször utazott előadni, kapcsolatokat építeni és kutatni Ausztriába, Svájcba, Franciaországba, Angliába és Svédországba. 1946 tavaszán megjelent Kossuth-trilógiájának első kötete: a *Kossuth Lajos a reformkorban*. Csaknem négyszáz oldalas, irodalmi igényességgel megformált művét, amely Kossuth pályakezdésének első tudományos igényű feldolgozása volt, a Magyar Tudományos Akadémia az 1946-ban és 1947-ben megjelent legjobb történelmi munkának minősítette, és 1948-ban Kosárynak ítélte az ezzel járó díjat. Következett volna akadémikussá választása, melyet többek között Szent-Györgyi Albert is pártfogolt, ám a nagypolitika alakulása miatt erre csak több mint 30 év múlva kerülhetett sor.

A többpártrendszer egypártrendszerre alakításával párhuzamosan a történetírás gleichschaltolása is végbement. 1949 márciusában kicserélődött a Történelmi Társulat vezetése, és átalakult a Századok szerkesztősége. A kulcspozíciókba Andics Erzsébet, Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter kerültek. A következő célpont a Történettudományi Intézet volt, ahonnan 1949 őszen távolították el Kosáryt és az általa vezetett „hírszerző gyanús tudóscsoportot”, tagjai között Benda Kálmánnal. Ezzel egyidejűleg az egyetem is megvált tőle. Szekfű tanzékét a kommunista történészcsoport vezetőjének, Andics Erzsébetnek a gondjaira bízta, aki nem tartott igényt Kosáry előadásaira. Szakvezetői állása az egyébként ugyancsak felszámolásra ítélt Eötvös Collegiumban egyelőre megmaradt, ám a jobboldali múltját feledtetni akaró új igazgató, Lutter Tibor 1949 ősztől szabadságolta. Az ekkor 37 éves Kosáry Domokos, az 1940-es évek első felének feljövő csillaga és az évtized második felének meghatározó történésze és történetpolitikusa 1949 szilveszterén úgy köszönt el az óévtől, hogy minden hatalmát, befolyását és nagyrészt munkáját is elvesztette. A legrosszabbtól azonban megmenekült: nem tartóztatták le, nem fogták perbe, és még csak nem is internálták. Pedig környezetével együtt ő is tartott ettől. Egykori diákja, aki professzora lakásán is megfordult, jelentette róla 1950. május 15-én, hogy Kosáry „állandó rettegésben él”. Amikor becsöngetett hozzájuk, „ijedten kérdezték, hogy ki az?”⁹

A magyar tudományos élet irányítását 1949 végére kézbe vevő kommunista vezetés Kosáryt a kutatásszervezéstől, a tudománypolitikai szerepvállalás lehetőségeitől és a tanítástól, vagyis a fiatalok történelmi tudatának alakításától egyaránt megfosztotta. Azt viszont nem akadályozta, hogy a szakma peri-

fériájára szorítva továbbra is szellemi munkával foglalkozzon. Molnár Erik, a Történettudományi Intézet új igazgatója féléves ösztöndíjat biztosított Kosáry számára a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című kézikönyv összeállítására. Ezt a további kutatások elősegítése szempontjából rendkívül hasznos munkát Kosáry ötlötte ki. Úgy gondolta, hogy egy bibliográfia összeállítása teljesen ideológiamentes feladat, tehát nem kell ütköznie senkivel. Bár ebben csalódnia kellett (egy diktatúra ideológiai cenzorai mindig, mindenhol és mindenbe bele tudnak kötni, ha akarnak, és Magyarországon ekkortájt feltétlenül akartak!), a nagyszabású vállalkozás első kötete 1951-ben, a második 1954-ben és a harmadik 1958-ban mégis csak megjelenhetett. Ennek kiegészített és modernizált változatait a mai napi használják a kutatók és az egyetemisták.

A féléves ösztöndíj természetesen nem biztosította a Kosáry család megélhetését. Huszti Klára ezért 1950-től képesítésének megfelelően elkezdett tanítani egy általános iskolában, Kosáry pedig könyvtárosnak állt. 1951 őszétől az Országos Könyvtári Központ, 1952 októberétől pedig az Agrártudományi Egyetem Könyvtárának munkatársaként, majd 1955-től igazgatójaként dolgozott. Igazgatói kinevezése jelentős részben a Nagy Imre által 1953 nyarán meghirdetett „új szakasz” politikájának volt köszönhető, amelynek egyik hangsúlyos eleme a „jó szándékú” és „felkészült” „régie értelmiségnek” okozott sérelmek orvoslása és képzettségüknek megfelelő munkakörökbe helyezése volt. Kosáry a magyar kommunisták nemzetileg elkötelezett, „nem Moszkva szagú képviselőjének” tartotta Nagy Imrét, és teljes mellszélességgel támogatta politikáját. 1956. június 7-én jelen volt Nagykád Orsó utcai lakásán, ahol az időközben félreállított miniszterelnök 60. születésnapját ünnepelte a reformpárti magyar értelmiség színe-java. Sőt nemcsak jelen volt, hanem pohárköszöntőt is mondott az ország volt és „leendő” miniszterelnökére.¹⁰

Kosáry ezekben a hetekben, hónapokban kezdett közel kerülni azokhoz a reformkommunistákhoz (Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Litván György), akikhez ettől kezdve élete végéig stratégiai szövetség fűzte. Ők balról, Kosáry jobbról érkezett Nagy Imre környezetébe. Kölcsönösen fontosnak és hasznosnak tűntek egymás számára. A reformkommunisták szemében Kosáry testesítette meg a sztálinizmussal szembenálló, demokratikus elkötelezettségű, nagytekintélyű és nemzetközileg is felmutatható szaktudóst, míg Kosáry számára a sztálinizmustól eltávolodott reformkommunisták jelenítették meg azt a valószínűleg Moszkva számára is elfogadható politikai irányzatot, amelytől az ország sorsának demokratikus irányú jobbrafordulását remélte.

1956. október 23-án részt vett a diáktüntetésen, amelynek egyes mozzanatait megindultan és patriotá büszkeséggel jegyezte naplójába. Október 31-én beválasztották az Agrártudományi Egyetem Forradalmi Bizottságába, november 3-án pedig a Magyar Történészek Forradalmi Bizottmányának elnökévé emelte a Történettudományi Intézetben összegyűlt mintegy negyven történész. A két hét alatti felszólalásaiban és nyilatkozataiban Kosáry hitet tett a „nemzeti demokratikus forradalom” célkitűzései mellett, miközben az önkényeskedéseket és atrocitásokat határozottan elítélte. Történelmi tanulmányai és a hírek alapján úgy látta, hogy „van sansz arra, hogy ezt a tűrhetetlen és ostoba diktatúrát lazítsuk. Azt nem hittem, hogy a szovjetet sikerül kiűzni, de azt, hogy egy finn megoldás jön létre, azt lehetőknek tartottam. Amit én mindig reméltem, hogy a szovjet egyszer megbukik, az még elég messzinek tűnt.”¹¹

A november 4-ei szovjet intervenció után elkezdte gyűjteni a forradalom dokumentumait: újságokat, rölapokat, sőt egyéni visszaemlékezéseket is. Gyűjteményéről említést tett a Francia Intézet igazgatójának, majd egy ebéd keretében a francia nagykövettel is megvitatta a két hét néhány homályos eseményét. Ez lett a veszte. Beszélgetésüket ugyanis a magyar államvédelem lehallgatta, a követ ezzel kapcsolatos jelentéseit pedig elfogta. A szóban közölt – egyébként mindenki által ismert és tárgyalt – információkat „kémadatoknak” nyilvánították, és 1957. november 14-én „folytatólagosan elkövetett hűtlenség” vádjával letartóztatták. A hadbíróóság 1958. június 18-án ítélte négy év börtönbüntetésre, amibe az előzetes letartóztatásban töltött hét hónapot is beszámították. A következő közel két évet Kosáry a Kozma utcai gyűjtőfogházban töltötte. Déry Tiborhoz hasonlóan neki is megengedték, hogy könyveket kapjon, és kedvére olvasson, jegyzeteljen és írjon. S ő élt is ezzel a lehetőséggel. Mint annak idején Párizsban és Londonban, ezúttal is hatalmas cédulaanyagot halmozott fel, s több későbbi könyvének vázlatát papírra vetette. Gályapadból laboratórium, ahogy egy másik mellőzött, Németh László ajánlotta ugyanezekben az években. Több társával együtt 1960 áprilisában szabadult az Elnöki Tanács részleges kegyelmi rendelete alapján.¹² Kiszabadulásáról a magyar sajtó nem, „csak” a *Neue Zürcher Zeitung* adott hírt.¹³

Nem könnyen talált munkát. 1961 őszéig az Országos Fordító Iroda külső munkatársaként dolgozott, majd a Pest megyei levéltárba került, amelynek igazgatója, Lakatos Ernő egyik első tanítványa volt az Eötvös Collegiumban. Itt 1966-ig maradt. A levéltárban töltött öt év termése néhány helytörténeti tanulmány, többek között a *Paraszti „família” a XVIII. század elején* (1963), a *Pest megye a kuruc korban* (1965) és *A tétényi „tumultus” 1766-ban* (1966). Ez utóbbi a tétényi jobbágyok néhány óras zendülésének „sűrű” leírása a korabeli bírósági tanúvallomások és egyéb dokumentumok alapján úgy, hogy a cseppben a tenger, vagyis a parasztek korabeli életkörülményei is látszódnak. Ma mikrotörténelemnek neveznék. Ezek elkészítése során ismerte fel, hogy nem elég a megjelölt forrásokat és az irodalmat rendszerbe foglalva kiadni, hanem a nyomtatott könyvtári anyagot érdemes szembesíteni a kiadatlan levéltári forrásokkal. A *Bevezetés* első kötetének új kiadása 1970-ben már így látott napvilágot. Ez a „szürke Kosáry”, ahogy színe alapján a diákok akkor és azóta is emlegetik. Ezt további négy kötetnek kellett volna követni, amelyeknek a munkálatai a következő évtizedekben azonban mindig halasztódtak, elakadtak, majd újrakezdődtek. 1966-tól két évig az MTA „független” kutatója volt, majd 1968-ban visszakerül oda, ahonnan 1949-ben elűzték: a Történettudományi Intézetbe.¹⁴

Kosáry egykori intézete, amelyet Molnár Erik 1966-os halála óta Pach Zsigmond Pál vezetett, erre az időre teljes mértékben szakított az 1950-es évekre jellemző vulgármarxizmussal, s az újra szakszerűsödés útjára lépett magyar történetírás zászlóshajójává vált. Ebben döntő szerepet játszott az intézet igazgatóhelyettese, majd 1985-től igazgatója: Ránki György, aki teljes mértékben tisztában volt Kosáry kivételes jelentőségével, és minden téren támogatta történetírói törekvéseit. Kosáry számára így ismét kinyílt a világ. Először a bécsi levéltárakban kutatott, majd 1965-ben Párizsban tartott előadásokat, ahová Fernand Braudel, az *Annales* második generációjának vezéralakja hívta meg. Ezután Stockholm és Upsala következett, majd 1973-ban

a New York-i Columbia Egyetem, ahol utoljára 1941-ben járt, s ezt követően a világ számos nagy egyeteme, könyvtára és levéltára. Kosáry élvezte ezeket az utakat, s ha csak tehetette, elfogadta a különböző helyekről érkező meghívásokat.

Az 1968 utáni két évtized Kosáry számára a termés kényszerűen kései betakarításának időszaka. Régi és új gyűjtéseire támaszkodva, régi és új elképzeléseit megvalósítva egymás után jelentek meg monográfiái, nagy tanulmányai és tanulmánykötetei. Ezek egy része a nemzetközi politika rendszerével és a magyar külpolitikával, másik része Magyarország 18–19. századi történetével, döntően művelődéstörténetével foglalkozott. A sort két kismonográfia nyitotta meg: a *Napóleon és Magyarország 1977-ben*, s a *Magyar külpolitika Mohács előtt 1978-ban*. Ezeket 1979-ben *A reformkor sajtója* követte *A magyar sajtó története* című vállalkozás első kötetében. Majd 1980-ban megjelent monumentális, több mint 700 oldalas nagymonográfiája, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, amely a kései barokk és a felvilágosodás szellemi életének az európai modellbe illesztett rendkívül adatgazdag szintézise. Bár egyáltalán nem könnyű olvasmány, fogadtatására jellemző, hogy 1983-ban második, majd 1996-ban harmadik kiadásban is elfogyott. És nem melleleg ennek alapján kapta meg 1977-ben az MTA doktora címet, és ez képezte alapját a tízkötetes *Magyarország története* 1989-ben megjelent negyedik kötetében található művelődéstörténeti fejezeteknek is.

1981-ben vehettük kézbe a „legnagyobb magyar” utolsó évtizedét és halálát mikroszkopikus alaposággal bemutató művét (*Széchenyi Döblingben*), amelynek nagy részét még a börtönben írta 1958–59-ben. Görgey és Kossuth után ebben a korszak harmadik meghatározó alakjáról is elfogulatlan véleményt formált. Igaz, nem az egész életpályáról, hanem annak utolsó szakaszáról, amikor Széchenyi a „farkas torkában”, szinte reménytelen pozícióból fogott új küzdelembe „az elnyomó hatalom ellen”. Azt hihetnék, hogy pszichodramát írt, de nem: a mű lényege Széchenyi elképzeléseinek ütköztetése a nemzetközi politika alakulásával. Úgy tűnik, hogy az 1980-as években a diplomáciatörténet és Magyarország sorsának nemzetközi meghatározottsága foglalkoztatta elsősorban. 1982-ben ilyen témában tartotta székfoglaló előadását az Akadémián (*Magyarország Európa újabkori nemzetközi rendszerében*), majd miután 1985-ben a testület rendes tagjává választották, 1986-os újabb előadását szintén (*Az európai kisállamok típusai*).

A magyar 18–19. század, valamint a nemzetközi kapcsolatok rendszerének és abban Magyarország helyének a vizsgálata az 1970-es és 1980-as években kiegészült a 19–20. századi európai és magyar történetírás, valamint a történettudomány aktuális elméleti és módszertani dilemmáinak a vizsgálatával. A Gondolat Könyvkiadó méltán népszerű *Társadalomtudományi Könyvtár* című sorozatában ő szerkesztette Marc Bloch írásainak első magyar válogatását (*A történelem védelmében*, 1974). Ennek bevezetőjében Bloch minden fontos meglátásáról nagy egyetértéssel írt. Arról a pluralista fejlődéselméletről is, amely „óvakodott attól, hogy akár az alapnak, akár a felépítménynek elsődleges meghatározó szerepet tulajdonítson”, a történelem „totális”, a társadalom minden életfunkcióját felölelő jellegéről, s persze a komparatiztikáról is, amelynek a fontosságát már 1936–37-ben megtanulta tőle. A 20. századi historikusok közül, azt hiszem, Marc Blochot becsülte legtöbbször. És nemcsak írásai miatt, hanem azért is, mert amikor 1944. júni-

us 16-án, 58 évesen a németek kivégezték, a sortűz előtt elsőként kiáltotta: *Vive la France!*¹⁵

A strukturalizmus és a posztstrukturalizmus minden jelentős alkotóját ismerte: Saussure-t és Jakobsont éppúgy, mint Lévi-Strausst és Cassirert, s a történelem újabb elméletalkotói közül Toynbee-t, Braudelt és Wallersteint. Mindegyikük modelljében talált megszívlelendőt, de egyiket sem abszolútizálta, és emelte piederstálra. Irtózott a divatjelenségektől, mert tudta: ami ma divat, az holnap ócskavas lesz. Ezt gondolta arról az erősödő ismeretelméleti székepszisről is, amelyet sohasem fogadott el. Megrögzött „realistaként” vallotta, hogy „a történelemnek – a múlt minden szögletében – csak egy objektív valósága van, s ez megfelelő szakmai feltételek mellett kielégítően megismerhető.”¹⁶

A késői Kádár-kor liberálisabb viszonyai közepette munkásságát végre a hivatalos fórumok is elismerték. Akadémikussá választása mellett ezt jelezte az is, hogy 1984-ben megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1985-ben a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának elnökévé nevezték ki, majd 1988-ban átvehette az akkor legnagyobb állami kitüntetést, az Állami Díjat.

1989-ben nyugalomba vonult. Úgy tervezte, hogy hátralévő éveit nagyrészt dörgicsei tuszkulánumban fogja tölteni olvasgatva, írogatva és meleg nyári délutánokon a Balaton-felvidéki rizlinget ízlelgetve. A történelem azonban ismét közbeszólt. A rendszerváltozással párhuzamosan átalakuló magyar tudományi élet tekintélyes és egyben feddhetetlen vezetői igényelt. Ezt sokan Kosáry Domokosban találták meg, akit 1990-ben – hetvenhét évesen – az MTA elnökévé választottak. Két ciklusban irányította a tudós testület munkáját. Elnökségének két fő eredménye volt. Az akadémia autonómiájának helyreállítása, valamint a demokratikus viszonyok között újjáéledő magyar jobboldal revánsvágynak és tisztogatási hajlamának (*Tavaszi nagytakarítást!*, *Justitia*, *Fehér könyvek* stb.) a visszaverése. Azt, hogy ez utóbbi micsoda szellemi visszaesést jelenthetett volna, Kosáry a saját példájából pontosan tudta. Ezért az őt magát megfigyelő és íróasztalát 1949-ben feltörő – időközben szintén akadémikussá lett – kollégáival szemben is megbocsátást mutatott. Csak annyit kért tőlük, hogy lépjenek kissé hátra, és az első sorokat engedjék át másoknak. Volt, aki megfogadta a tanácsát, és akadt, aki amnéziát mímelt, és továbbra is ragaszkodott a rivaldafényhez. Eredményei között említhető továbbá az '56-os Intézet önálló kutatóhelyé alakításának előmozdítása s az *advanced study* jellegű Collegium Budapest támogatása.¹⁷ Jellemző és egyben nagyon nagyon szomorú, hogy az állami politika napjainkra mindkét intézményt megszüntette.

Bár a két ciklus leteltével 1995-ben másodszer is visszavonult, sem a közéletnek, sem a szakmának nem fordított hátat. Szívéhez legközelebb a Magyar Történelmi Társulat állt, amely először 1999-ben, másodszer 2003-ban választotta elnökévé. Miután a szabályok szerint harmadszer már nem lehetett, 2007 tavaszán örökös tiszteletbeli elnökünk kértük fel. Közben folyamatosan bejárt Országház utcai irodájába, ahonnan egy kis bibliográfia kutatócsoport munkáját irányította. Tervezte, hogy *Harminchárom nemzedék* címmel több mint félévszázad után újra megírja Magyarország rövid (egy kötetes) történelmét, ám több más tervéhez hasonlóan erre sem maradt már ereje.

Szellemi értelemben az utolsó napokig friss volt, növekvő fizikai fájdalmait pedig óriási önfegyelemmel tűrte és palástolta. Utolsó nyilvános beszé-

dét – mintegy fél évvel 2007. november 15-ei halála előtt – a Történelmi Társulat tisztújító közgyűlésén tartotta. Mondandójának veleje a történészi hivatás ethoszának körvonalazása volt. Szabadon fogalmazva arra hívta fel a figyelmünket, amit börtönaplójában, a csak 1997-ben megjelent *A chilloni fogolyban* szabatosan így fogalmazott meg: „A kutatót felelőssége és szakmai tisztessége nemcsak arra kötelezi, hogy bonyolult igazságokat elfogadjon, hanem arra is, hogy kritikai vizsgálat és viszonyítás nélkül, pusztán tekintélyi alapon ne fogadjon el »igazságokat«. Hogy ragaszkodjék az ellenőrzés, a meggyőződés, a meggyőzetés jogához. S hogy se kedvezés reményében, se a könnyebbség kedvéért ne fogadjon el olyasmit, amiről megbizonyosodva nincs. [...] Igazi feladata nem az, hogy minden veszedelmet mindenáron elkerüljön, hanem az, hogy a kutató felelősségével, tisztességével végezze munkáját. Meghajoljon az igazság előtt. Ne hajoljon meg, csak az igazság előtt.”¹⁸

■ JEGYZETEK

1. Dominik Kosáry: *Neue Wege der ungarischen Geschichtsforschung*. Hochschule und Ausland 1934. Heft 5. 33–36.
2. Kosáry Domokos: *A történetíró*. Magyar Szemle 1943. 5. 231–239.
3. ELTE Eötvös Kollégiumának Irattára. 52. doboz. Tanulmányi jelentések 1931–1935.
4. ELTE Levéltára. 27.d. tétel 5. kötet. 1935–36. Kosáry Domokos.
5. Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés és története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 328.
6. Markó Árpád: *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései*. I. S. a. r. Kincses Katalin Mária. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Bp., 2014. 201–202.
7. Hanák Gábor: *Kosáry Domokos pályaképehez*. In: Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage à Kosáry Domokos*. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Bp., 2009. 96.
8. Dominic G. Kosáry: *A history of Hungary*. The Benjamin Franklin Bibliophile Society Cleveland, New York, 1941.; Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Országos Közoktatási Tanács, Bp., 1943. 403.
9. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. 3.1.5 O-11182. 196–197. és 200–201.
10. Országos Széchényi Könyvtár. Videótár. Hanák Gábor: *A chilloni fogoly* című filmjének forgatókönyve. 13. rész.
11. Hanák Gábor: *Kosáry Domokos pályaképehez*. In: Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage à Kosáry Domokos*. i. m. 103.
12. Magyar Közlöny 1960. 27. (Az 1960. évi 10. sz. tvr.)
13. Neue Zürcher Zeitung 1960. december 15.
14. Héjjas Pál: *Kosáry Domokos a Pest megyei Levéltárban*. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából*. III. Szerk. Halász Csilla, Tóth Judit. Pest megyei levéltár, Bp., 2009. 127–151.
15. Kosáry Domokos: *Marc Bloch 1886–1944*. In: Marc Bloch: *A történelem védelmében*. Gondolat, Bp., 1974. 7–26.
16. Uó: *A történelem veszedelmei*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 5.
17. Gyáni Gábor: *Az állhatatos reformelnök*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Szerk. Szilágyi Adrienn. MTA, Hun-REN, Bp., 2023. 184–193.
18. Kosáry Domokos: *A chilloni fogoly. Olvasónapló 1958*. A Magyar Írószövetség és a Belvárosi Könyvkiadó kiadása, Bp., 1997. 105.